

Piotr Ufnal<http://orcid.org/0000-0003-2798-7653>

Akademia Ignatianum w Krakowie

piotr.ufnal@ignatianum.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2021.4001.18

Czas apokalipsy. Przemoc, wojna i pragnienie mimetyczne według René Girarda

STRESZCZENIE

Zgodnie z teorią mimetyczną René Girarda, według której każde pragnienie jest naśladowaniem pragnienia innej osoby, wszelka przemoc wynika z destrukcyjnej rywalizacji. Przemoc będąca następstwem pragnienia mimetycznego może dotyczyć każdego przedmiotu: fakt, że przedmiot ten jest w posiadaniu kogoś innego, czyni go atrakcyjnym do tego stopnia, że wzbudza zachowania, które mogą prowadzić do wybuchu przemocy. Zatem to nie różnice są źródłem przemocy, jak mówi Girard, ale podobieństwa. W artykule starałem się wyjaśnić przyczyny, mechanizm i skutki pragnienia mimetycznego oraz nakreślić pesymistyczną wizję upadku świata według Girarda, który uważa, że apokalipsa już się zaczęła.

SŁOWA KLUCZE: René Girard, apokalipsa, teoria mimetyczna, przemoc, kozioł ofiarny

ABSTRACT

Apocalypse Now. Violence, War and Mimetic Desire According to René Girard

According to René Girard's mimetic theory, all desire is the imitation of another person's desire, thus violence results from destructive competition. The violence originating from mimetic desire can concern any object: the fact that an object is in possession of someone else makes it attractive to the point of inducing the outbreak of violence. Therefore, differences are not the source of violence, as Girard says, but similarities. In this article, I have tried to explain causes, mechanisms and effects of the mimetic desire, and to outline Girard's pessimistic view of the world. The apocalypse has begun.

KEYWORDS: René Girard, apocalypse, mimetic theory, violence, scapegoat

Sugerowane cytowanie: Ufnal, P. (2023). Czas apokalipsy. Przemoc, wojna i pragnienie mimetyczne według René Girarda. © *Perspektywy Kultury*, 1(40), pp. 261–276. DOI: 10.35765/pk.2023.4001.18.

Nadesłano: 12.06.2022

Zaakceptowano: 10.03.2023

Ze wszystkich wiszących nad nami zagrożeń, największym, jak wiemy, jednym prawdziwym, jesteśmy my sami.

Ta prawda staje się coraz jaśniejsza każdego dnia, ponieważ każdego dnia wzrasta nasza przemoc.

(R. Girard, cyt. za: Gielarowski, 2021, s. 169)

Wstęp

Pragnienie pokoju wydaje się najbardziej uniwersalnym pragnieniem wyrażanym tak przez przywódców politycznych, duchowych, jak i zwyczajnych mieszkańców tego świata. Nawet ci, którzy toczą otwartą wojnę, twierdzą, że walczą o pokój; wszak nie bez przyczyny współczesne amerykańskie wojny nazywane są interwencją lub misją pokojową¹. Sytuacja współczesnych konfliktów zbrojnych skłania do pytania: jak osiągnąć pokój i czy w ogóle jest to możliwe? W niniejszym artykule, wychodząc od zasadniczej dla filozofii Girarda tezy o kulturze przemocy, przywołałem jego teorię mimetycznego pragnienia i teorię kozła ofiarnego. Pragnąłem pokazać, za Girardem, że świat stoi u progu samounicestwienia, albowiem ludzie przestali kontrolować przemoc. Krwawa wojna, której właśnie jesteśmy świadkami, dramatycznie potwierdza przesłanie francuskiego antropologa, filozofa i historyka

Wydaje się, że René Girard (1923–2015) nie pozostawił złudzeń co do stanu świata i jego przyszłości. W ostatnim swoim wielkim dziele pt. *Apokalipsa tu i teraz*² przedstawił tezę radykalną, niepokojącą i osobiwą:

Czy dzisiaj nie uśmierca się po prostu dla samego uśmiercania? Teraz przemoc wydaje się przemyślana, a osiągnięcie skrajności jest obsługiwane

1 Trudno powiedzieć, co miał na myśli prezydent Ronald Reagan, gdy mówił: „Pokój nie jest brakiem konfliktu, ale zdolnością do radzenia sobie z konfliktem za pomocą pokojowych środków”. Przemówienie w Eureka College; Eureka, Illinois, 9.5.1982 r. Pozyskano z: <https://www.reaganfoundation.org/ronald-reagan/reagan-quotes-speeches/commencement-address-eureka-college/> (dostęp: 25.01.2023).

2 Girard, R. (2007). *Achever Clausewitz. Entretiens avec Benoît Chantre*. Paris: Carnets Nord. Wydanie polskie: (2018). *Apokalipsa tu i teraz. Rozmawiał Benoît Chantre*. Przekł. C. Zalewski. Kraków: Wydawnictwo WAM. Pragnę zwrócić uwagę na różnicę w brzmieniu tytułu francuskiego i polskiego: w dosłownym tłumaczeniu brzmi „Dokończyć Clausewitza”. Girardowi chodziło o dokończenie i poszerzenie myśli Carla von Clausewitza (1780–1831), pruskiego generała i stratega wojskowego. Warto wspomnieć na marginesie, że anglojęzyczny przekład nosi tytuł *Battling to the End. Conversations with Benoît Chantre* (2010). East Lansing, Michigan State University Press. W artykule, o ile inaczej nie zaznaczono, tłumaczenia z francuskiego i z angielskiego są mojego autorstwa.

przez naukę i politykę. Czy to jest zasada śmierci, która w końcu się wyczerpie i otworzy na coś zupełnie innego? Czy – przeciwnie – takie jest przeznaczenie? Nie wiem. Wyrażam jedynie przekonanie, że możemy obserwować wzrastającą jałowość przemocy. Dzisiaj nie jest ona w stanie wyprodukować najmniejszego mitu, który by ją usprawiedliwił i ukrył (Girard, 2018, s. 59).

Propozycję Girarda należy traktować nie jako kolejną rozprawę akademicką, a raczej jako rozprawę w znaczeniu sądowym. Jej przedmiotem jest perspektywa końca Europy, świata Zachodu i świata jako całości, albowiem, zdaniem autora, ta możliwość stała się dziś bardzo rzeczywista. Zwłaszcza że według francuskiego myśliciela, to właśnie przemoc leży u źródeł życia społecznego. Człowiek jest jedynym stworzeniem żyjącym, które zabija swego bliźniego – zaszczyt ten dzieli ze szczurami. Ludzie to istoty, które mogą się pojednać tylko pod warunkiem zlinczowania jednego spośród siebie. W miarę rozwoju gospodarczego przemoc zajmuje coraz ważniejsze miejsce w społeczeństwie, gdyż społeczeństwo, pełne niepokoju co do swej przeszłości, ma do dyspozycji jedynie przemoc jako ujście dla swoich lęków³.

Na pierwszy rzut oka przemoc jawi się jako przekroczenie ustalonego porządku: prawnego, normatywnego, naturalnego; aczkolwiek każdy porządek jest z gruntu opresyjny. Porządek prawny jest, teoretycznie, wyrazem równowagi sił społecznych w państwie. Jakże często jednak partia rządząca stosuje przemoc polityczną, ekonomiczną, a nawet militarną wobec tych, których uznaje za wrogów tego porządku. Należy przy tym uważać, by przemocy państwa nie mylić z przymusem⁴, co nie zmienia faktu, że Girard przypisuje centralną rolę polityce, a przynajmniej pewnemu aspektowi współczesnej polityki. Chodzi m.in. o istnienie nowoczesnego systemu sądowniczego, który *de facto* oznacza, że państwo posiada monopol na legalną przemoc. To podstawowa cecha odróżniająca nowoczesne społeczeństwa od tych, które pozostają zdominowane przez sacrum oraz systemy legalnej zemsty. Zaś jeśli chodzi o przemoc militarną, jak zauważa Girard,

3 Wielowątkowość oraz interdyscyplinarność badań nad przemocą i agresją może utrudniać zrozumienie skomplikowanej istoty tych zjawisk. Por. Siemieniecki, Wiśniewska-Nogaj i Kwiatkowska, 2020.

4 Jak zauważa Mateusz Antosz (2017, s. 58), „przemocy i przymusu nie można traktować jako synonimów – zwłaszcza w wymiarze instytucjonalnym, państwowym. Przymus jest formą wpływania na jednostkę lub na całe społeczności, wymuszania określonego zachowania, pożądanego decyzji – wbrew lub na przekór ich woli i interesom. Przymus posługuje się narzędziami i metodami niekonicznie związanymi bezpośrednio z szeroko pojmowaną przemocą”.

tylko dzięki broni jądrowej na świecie panuje obecnie pokój. (...) Nigdy wcześniej przemoc nie pełniła w bardziej bezczelny sposób swojej podwójnej roli: „trucizny” i „lekarstwa”. Nie mówią tego starożytni kaci odprawiający *pharmākos*⁵, ani ubrani w pióra kanibale, mówią to nasi specjaliści od nauk politycznych (Girard, 1978, s. 279).

Jakie rozwiązania należy zaproponować w obliczu tej przemocy? Czy kultura może być sposobem na zrozumienie przemocy, a tym samym na wpływanie na nią? Na to pytanie postarałem się udzielić odpowiedzi w kolejnych akapitach, wskazując na podobieństwa pomiędzy teorią mimetyczną Girarda a hobbesowskim stanem wojny.

Pragnienie jako element struktury podmiotowej człowieka

Girard uważa, że cechy charakterystyczne dla indywidualnego i zbiorowego życia ludzkiego można wyjaśnić na podstawie jednej zasady, która odróżnia gatunek ludzki od innych naczelnych: pragnienie mimetyczne⁶. *Mimesis* jest głównym źródłem wszystkich konfliktów. Pragnienie rozprzestrzenia się na całe społeczeństwo na zasadzie efektu kuli śnieżnej. Jeśli dwie osoby pragną tego samego, wkrótce pojawia się trzecia, czwarta, następne. Pragnąc tego samego przedmiotu, wszystkie te osoby automatycznie stają się dla siebie rywalami, przez co konflikt mimetyczny przekształca się w ogólnospołeczny antagonizm.

Jednocześnie, oprócz wywoływania pragnienia, *mimesis* stanowi lekarstwo na bólczki, które ona sama rodzi, ponieważ w społeczności pojawia się zdolność do spontanicznego koncentrowania przemocy na jednym obiekcie: na kozle ofiarnym. Społeczność potrzebuje kozła, ofiary zastępczej, by się pojednać w jednomyślnym akcie *katharsis*. Jak tłumaczy Girard,

5 *Pharmākos*: kozioł ofiarny w postaci człowieka używany w pewnych rytuałach w starożytnej Grecji. Na przykład w Atenach co roku wybierano na kozła ofiarnego mężczyznę i kobietę, których uważano za brzydkich. W czasie świąt Apolla w maju lub czerwcu (*thargelia*) ucztoowano, prowadzono ich po mieście, bito zielonymi gałązkami, wypędzano lub zabijano kamieniami. Pozyskano z: Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/pharmakos> (dostęp: 25.01.2023). Por. Hughes, 1991, s. 139–166.

6 Należy zwrócić uwagę na różnicę znaczeniową między „pragnąć” a „mieć na coś ochotę”. Pewnym problemem może też być właściwe oddanie sensu francuskiego słowa *désir*, które tłumaczone albo jako „pragnienie”, albo jako „pożądanie”, może zawierać pewną dwuznaczność (por. Gielarowski, 2016).

tłum⁷ z definicji dąży do działania, ale nie jest w stanie oddziaływać na przyczyny naturalne. Szuka więc przyczyny dostępnej, która mogłaby zaspokoić odczuwany przez niego głód przemocy. Jednostki składające się na tłum zawsze są potencjalnymi prześladowcami, bowiem marzy im się wyeliminowanie ze wspólnoty elementów nieczystych, które ją demoralizują, i zdrajców, którzy ją podkopują. Bez tego zbawiennego, samoregulującego się mechanizmu ofiary, ludzkie społeczności, a w końcu cała ludzkość, uległyby kryzysowi mimetycznemu, który ostatecznie doprowadziłby do samozniszczenia ludzkości (Girard, 1987, s. 20).

Zatem z perspektywy Girardiańskiej instytucja ofiary nie tylko ogranicza przemoc w społeczeństwie, ale wręcz zapobiega jego samozagładzie. Społeczność umieszcza ofiarę poza swoim kręgiem i na nią kieruje agresję. Owo składanie ofiary może być rzeczywiste lub symboliczne, ale w obu przypadkach jest to celowe działanie zbiorowe całej społeczności.

Girard przedstawia kozła ofiarnego jako ofiarę konieczną o określonych cechach, której zarzuca się popełnienie najcięższych przestępstw: np. seksualnych czy religijnych. Z drugiej strony, kozioł ofiarny przeważnie posiada cechy skrajne, takie jak choroba, szaleństwo, deformacje fizyczne lub genetyczne czy przypadkowe okaleczenia. I najważniejsze, co akcentuje Girard:

Termin „kozył ofiarny” określa równocześnie niewinność ofiary, kolektywną nienawiść, jaka się na niej skupia, oraz kolektywnie realizowany efekt owej nienawiści. Prześladowcy zamykają się w „logice” prześladowczego przedstawienia i nie mogą się już z niej wydobyć (Girard, 1987, s. 46).

Kozył ofiarny to niewinna osoba, którą grupa społeczna atakuje, aby uwolnić się od winy lub zamaskować jakieś grupowe niepowodzenie. Często słaba, niezdolna do obrony ofiara bez protestu przyjmuje przypisywaną jej odpowiedzialność zbiorową, godząc się, by wziąć winę na siebie jak starożytni *pharmākoī*.

Kozył ofiarny zostaje więc zlinczowany, aby zakończyć zbiorowy kryzys. Ostatecznie mord kozła ofiarnego eliminuje niezgodę, rywalizację i zazdrość w społeczności, która w ten sposób zachowuje dalszą swą egzystencję. Inaczej mówiąc, społeczeństwo nieświadomie stara się przekierować przemoc,

7 Gustave Le Bon tak pisze o przywódcach tłumy: „Dla swych przekonań poświęcają oni swe osobiste cele i rodzinę, a nawet instynkt samozachowawczy zdaje się u nich zanikać. Jedyną nagrodą, jakiej pragną, jest śmierć z zadanych rąk. Potężna wiara tych apostołów nadaje ich słowom wielką moc sugestywną. Masy są zawsze posłuszne człowiekowi obdarzonemu silną wolą i umięjącemu narzucać swe przekonania. Jednostki tworzące tłum tracą poczucie własnej woli i bezwiednie ulegają temu, kto potrafi narzucać ją innym” (Le Bon, 2010, s. 113).

która zagraża jego własnym członkom, na względnie obojętną ofiarę. Dzięki mechanizmom prześladowczym, wyjaśnia Girard, „kolektywny niepokój i frustracja doznają zastępczego zaspokojenia w prześladowaniach ofiar, przeciw którym można zawrzeć przymierze z racji ich przynależności do niedostatecznie zintegrowanych mniejszości albo czegoś podobnego” (Girard, 1987, s. 46). Po zażegnaniu kryzysu przez uśmiercenie kozła ofiarnego społeczność kieruje się pragnieniem zachowania pokoju społecznego i jak najdłuższego trwania rozejmu. A ponieważ wspólnota pamięta o prześladowaniach, które ją utrzymują w jedności i harmonii, wprowadza rytuał: odtwarzalny i powtarzalny rytuał likwidacji kozła ofiarnego. Jak zauważył Raymund Schwager, szwajcarski jezuita, który jako pierwszy dokonał teologicznej recepcji idei René Girarda⁸, „mechanizm kozła ofiarnego i samych ofiar, poprzez które rytualnie następuje gwałtowne rozładowanie napięcia, mają za zadanie stworzyć wśród ludzi zawsze skłonnych do przemocy, przestrzeń względnego pokoju” (Schwager, 2011, s. 151). Myli się jednak ten, kto uważa, że uzyskany w tak krwawy sposób pokój jest zjawiskiem stałym. Schwager podkreślił, że w Starym Testamencie

żadne inne ludzkie działanie czy doświadczenie nie jest wymieniane tak często: ani świat pracy i gospodarki, ani rodzina i seksualność, ani doświadczenie natury i wiedzy. Wydaje się, że dla autorów biblijnych najbardziej uderzającym i poważnym doświadczeniem był następujący fakt: ludzie prowadzą ze sobą wojny i zabijają się nawzajem (Schwager, 2011, s. 73).

I dodał:

Według Girarda, wszyscy ludzie mają skłonność do przemocy. Wynika z niej niewidzialny stan podstawowy, który można opisać jako wojnę wszystkich przeciwko wszystkim (Schwager, 2011, s. 185).

Aluzja do Hobbesa i jego *bellum omnium contra omnes* nie jest przypadkowa, albowiem między teorią mimetyczną Girarda a hobbesowskim stanem wojny można wskazać szereg podobieństw. W *Lewiatanie*, w którym pojawiła się słynna sentencja wojny wszystkich ze wszystkimi, rywalizacji mimetycznej ani przemocy nie neutralizuje funkcja kozła ofiarnego. Tę funkcję spełnia państwo, ono zapobiega, według Hobbesa, powrotowi *mimesis*, powrotowi do stanu wojny, albowiem „celem państwa

8 Schwager już w marcu 1974 r. napisał do Girarda: „Odkryłem pańską książkę *La violence et le sacré* czytając czasopismo *Esprit*. Kupilem ją natychmiast, a to, co przeczytałem, uznałem za godne podziwu. Jestem z pewnością niezdolny do kompetentnego osądu wszystkich fragmentów, ale ogólnie jestem pod wielkim wrażeniem i bardzo skłaniam się ku zaakceptowaniu pańskiej teorii” (Cowdell, Fleming, Hodge i Moosbrugger, 2016, s. 15).

[jest – przyp. PU] bezpieczeństwo jednostki” (Hobbes, 2009, s. 253). Według autora *Lewiatana*,

Ostateczną przyczyną, celem czy zamiarem ludzi (którzy z natury rzeczy miłują wolność i władzę nad innymi), gdy nakładają na siebie ograniczenia (którym, jak widzimy, podlegają w państwie), są widoki na zachowanie własnej osoby i na bardziej szczęśliwe dzięki temu życie. To znaczy widoki na to, że wydobędą się z nędznego stanu wojny, który jest nieuniknioną konsekwencją (...) przyrodzonych uczuć i namiętności ludzi tam, gdzie nie ma widzialnej mocy, która by ich trzymała w strachu i obawą kary zmuszała do dopełniania zawartych ugód (Hobbes, 2009, s. 253).

I, co szczególnie ważne w kontekście Girardowskiej teorii kozła ofiarnego, Hobbes w analogiczny sposób co Girard przypomina o fundamentalnej roli, jaką odegrała śmierć Chrystusa w odkupieniu grzechów ludzkości:

Otóż podobnie jak ofiarowanie jednego kozła było wystarczającą ceną (jako że za taką uznał ją Bóg) okupu za cały lud izraelski, tak też śmierć Mesjasza jest wystarczającą ceną za grzechy całego rodzaju ludzkiego, jako że Bóg większej nie żądał (Hobbes, 2009, s. 569).

Według angielskiego filozofa, właśnie w obliczu obiektu pożądania, którym nie można się podzielić, rodzi się rywalizacja, a napięcie między dwiema jednostkami rośnie do tego stopnia, że jedynym sposobem jego rozładowania staje się przemoc. Jak zauważa innsbrucki profesor teologii Wolfgang Palaver,

Antropologia Hobbesa opisuje istoty ludzkie jako prawdziwie mimityczne. Najwyraźniej widać to we wczesnym traktacie Hobbesa „Elementy prawa naturalnego i politycznego”. Istoty ludzkie pragną być zgodne z innymi, zawsze porównując się między sobą. Wszelka radość i smutek umysłu polega na rywalizacji o pierwszeństwo w stosunku do tych, z którymi się porównują (Palaver, 2003, s. 127).

I tylko ubolewać można nad faktem, że niemal czterysta lat od wydania drukiem *Elementów prawa naturalnego i politycznego* świat nie wyciągnął wniosków z konfliktów, wojen i ludobójstw, jakie wpisały się do kart historii od tamtej pory. Jałowość przemocy, o której pisze Girard, prowadzi wprost do apokalipsy. Jak napisał Michael E. Hardin, wieloletni członek Colloquium on Violence and Religion⁹,

9 Założone w 1990 r. COV&R to międzynarodowe stowarzyszenie naukowców i praktyków z wielu dyscyplin, którzy poświęcają się rozwijaniu i stosowaniu teorii mimitycznej René Girarda. W latach 2007–2011 przewodniczącym COV&R był wspomniany w tekście Wolfgang Palaver (<https://violenceandreligion.com>).

W całej historii Kościoła byli tacy, którzy czuli się jak na krawędzi doczesnej przepaści, ale w naszym świecie po jedenastym wrześniu, który stał się coraz bardziej zglobalizowany i zdolny do eksterminacji rasy ludzkiej, dostrzegamy Hobbesowską możliwość ostatecznego upadku ludzkiej cywilizacji, jaką znamy (Hardin, 2009, s. 269).

Czy w takim razie nadzieja Hobbesa na zmianę biegu historii w kierunku oświeconej cywilizacji wiecznego pokoju (i Kanta, jako autora dzieła *O wiecznym pokoju*) jest realną możliwością? Moim zdaniem uzasadnienie znajduje bardziej pesymistyczny pogląd na historię i naturę ludzką niż optymistyczna wizja Hobbesa¹⁰.

Teza o końcu cywilizacji rodzi automatycznie pytanie, które zadaje za Gielarowskim: „Czy potrzebujemy jeszcze kozła ofiarnego?” (Gielarowski, 2021, s. 171). W monografii *O możliwym końcu kultury. Apokaliptyka René Girarda* autor podkreślił:

Upadek rytuałów i nowożytnych instytucji, takich jak wojna, grozi apokaliptą ze względu na mnożącą się i pozostającą bez kontroli nieprzewidywalną ludzką przemoc (Gielarowski, 2021, s. 180).

I dodał:

Sytuację tę, jak sądzi Girard, chrześcijaństwo zapowiedziało w tekstach apokaliptycznych. Przewidziało więc własną porażkę we wstrzymywaniu międzyludzkiej przemocy (Gielarowski, 2021, s. 180).

W istocie, w miarę ewolucji, mity, które czyniły kozła ofiarnego odpowiedzialnym za wszystkie winy, stawały się coraz mniej skuteczne w ukrywaniu zbiorowej winy społecznej. Dla Girarda punktem zwrotnym było ofiarowanie się Jezusa, który wprowadził ludzkość w nową fazę ewolucji: miłości bliźniego i przebaczenia w miejsce eskalacji przemocy.

Tymczasem, na początku trzeciego tysiąclecia ludzkość wkroczyła w fazę rosnącej i nieograniczonej przemocy, której już nie kanalizuje wojna klasyczna (rozumiana jako pojedynek). Współczesna globalizacja uogólnia rywalizację mimetyczną i daje nowy wymiar procesom, które stymulowały przemoc w zbiorowiskach ludzkich od początku ich istnienia. Wszzechobecność mediów, w tym społecznościowych, doprowadziła do bezprecedensowej homogenizacji ludzkich pragnień. Zjawisko mimityczne, które Girard ograniczył początkowo do grup łowiecko-zbierackich sprzed tysięcy lat, dziś jest powielane w skali globalnej wioski.

10 Można zadać sobie pytanie, na ile nadal jest aktualna optymistyczna wizja świata, którą przedstawił Francis Fukuyama w słynnym eseju *Koniec historii*.

1. Wojna, apokalipsa i pesymizm antropologa

Współczesny świat stoi u progu kryzysu mimetycznego o wyjątkowej skali, prawdopodobnie ostatecznego. Wyczerpały się możliwości ochronne instytucji mogących zatrzymać cykl przemocy mimetycznej, a postęp w dziedzinie zbrojeń jądrowych rozszerzył ryzyko na skalę globalną, co grozi światu realną katastrofą. W ostatniej części tej pracy podjąłem refleksję nad pytaniem: dlaczego rytuał kozła ofiarnego, który pozwalał archaicznym społeczeństwom uspokoić niszczycielskie impulsy, nie jest już dziś możliwy do zastosowania, a także, jaka przyszłość rysuje się nad światem pozbawionym tego mechanizmu obronnego.

Apokalipsa tu i teraz to zapis rozmów Girarda z przełomu XX i XXI w., w czasie, gdy świat wydawał się (i nadal wydaje się) wciągnięty w niekończącą się spiralę konfliktów zbrojnych i ataków terrorystycznych. Ogólna myśl Girarda jest taka, że wojny, zjawisko *par excellence* ludzkie, powinny być pojmowane nie jako oderwane od siebie, ale jako naturalna konsekwencja prymitywnych i archaicznych „pojedyneków” (*duels*), jak te między braćmi (bliźniakami w szczególności): Ablem i Kainem czy Remusem i Romulusem. Identyczność braci oraz ich wzajemność wyjaśniają te pojedynki. Na stwierdzenie Benoît Chantre’a, że

przemysłenie pojedynku byłoby *równoczesnym ujęciem przemocy i pojednania*; (...) przejściem od jednej wzajemności do innej, od jednej *identyczności* do innej,

Girard odparł:

Rzeczywiście, proszę spojrzeć na opis ekstremalnych pojedynków – literatura średniowieczna jest ich pełna – zawsze znajdzie pan w nich ślad miłości, ślad namiętności (Girard, 2018, s. 136).

Z tego punktu widzenia wspomniany w oryginalnym tytule książki pruski generał i teoretyk militarny Carl von Clausewitz (naznaczony klęskami przeciw Francji w bitwach pod Valmy w 1792 r. i Jeną w 1806 r.) jest przywoływany przez Girarda jako dowód czy też istotne świadectwo dla ściśle antropologicznej wizji historii ludzkości. Wojny zawsze są rezultatem kryzysu mimetycznego. Wojny nie są odrębnymi konfliktami, nie tłumaczy ich ostatecznie polityka czy ekonomia, ale wybuchowa wzajemność przemocy, która leży u źródła samego człowieczeństwa i której przyczyny Girard badał całe życie. Autor zainteresował się Clausewitzem ze względu na fakt, że pruski generał pisał wyłącznie o wojnie¹¹, był w niej

11 *O wojnie* (niem. *Vom Kriege*) – wydany w Berlinie w 1832 r. traktat o sztuce wojennej autorstwa Clausewitza.

zakochany. Jak powiedział w wywiadzie w 2009 r., Clausewitz „nienawidził Napoleona, wroga swojego kraju, Prus, ale kochał go także dlatego, że cesarz przywrócił wojnie jej chwalebny charakter”¹². Z traktatu Clausewicz *O wojnie* Girard wydobyl myśl o „doprowadzaniu do skrajności”¹³, którego Clausewitz używał w odniesieniu do stosunków międzyludzkich czasu wojny. W 2007 r. Girard wyjaśniał, że zapożyczone od Clausewicz „doprowadzanie do skrajności” przeczy oświeceniowemu humanizmowi, który sugeruje, że normalne relacje między ludźmi są jak

reakcje kul bilardowych: ich działanie jest przewidywalne, czysto racjonalne. Tymczasem Clausewitz, który jest człowiekiem Oświecenia, ujawnia, co kryje się w relacjach między ludźmi, którzy stają się wrogami. Mówi nam rzeczy fundamentalne o zasadzie naśladownictwa, które podsyca pragnienie wojny i może prowadzić do najgorszego¹⁴.

Według Girarda, wojny napoleońskie wywołały rozległy ruch narastającej przemocy. Dzięki zwycięstwu pod Jeną Napoleon doprowadził do upadku Świętego Cesarstwa Rzymskiego i upokorzenia Prus. W reakcji narodził się niemiecki nacjonalizm, który w sposób mimetyczny i rywalizacyjny przeciwstawił się Cesarstwu Francuskiemu. Był to punkt wyjściowy wielkiego osiągnięcia skrajności na skalę światową, którego wojny i masakry XX w. i pierwszych lat XXI w. są tylko przedłużeniem. Chodzi tu o logikę wzajemnego naśladownictwa, która strukturyzuje konflikt i prowadzi do jego radykalizacji. Girard uważa, że Clausewitz nieświadomie odkrył apokaliptyczną formułę dochodzenia do skrajności i rywalizacji mimetycznej (por. Gielarowski, 2021, s. 145–157). Jak stwierdził ks. Adam Romejko,

raz rozpętana przemoc jest przyczyną kolejnych aktów przemocy. Schwager pisze m.in.: „Tam gdzie raz popłynęła krew, staje się ona zaraźliwa jak dżuma. Przemoc goni przemoc. Gdzie brakuje nadrzędnego autorytetu, który wzięłby w swe ręce ściganie zbrodni, tam spirala krwawej zemsty nie ma końca” (Romejko, 2003, s. 58).

12 *Christianity Will Be Victorious, But Only In Defeat. An Interview with René Girard by Cynthia L. Haven* 7.16.09, First Things. Pozyskano z: <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2009/07/christianity-will-be-victorious-but-only-in-defeat> (dostęp: 25.01.2023).

13 W polskim przekładzie zwrot *la montée aux extrêmes* został przetłumaczony jako „osiąganie skrajności”. W przekładzie angielskim tłumaczka Mary Baker użyła zwrotu *escalation to extremes*.

14 *René Girard: «L'apocalypse peut être douce»*, Le Figaro 8.11.2007. Pozyskano z: <https://www.lefigaro.fr/livres/2007/11/08/03005-20071108ARTFIG00119-rene-girard-lapocalypse-peut-etre-douce-.php> (dostęp: 25.01.2023).

W *Achever Clausewitz* Girard zaproponował oryginalny program historii mimetycznej zdolnej przedstawić hipotezy wyjaśniające, na przykład konflikty pomiędzy Francją a Niemcami. „Dziś jestem przekonany, że trzeba napisać historię mimetyczną: pomogłaby ona zrozumieć, co jest stawką w naszej epoce” (Girard, 2018, s. 90). Wojny między Francją a Niemcami zawsze miały w sobie coś głęboko niezrozumiałego. Wielu intelektualistów francuskich, m.in. Romain Rolland¹⁵, tłumaczyło horrory sąsiedzkich wojen wzajemnymi różnicami: w koncepcjach narodu, polityki czy interesów. Jednakże, nie zaprzeczając różnicom, podobieństwa i zbieżności przez wieki były uderzające: kultura, zamożność, wielkość obu państw. Jak więc zrozumieć, że tak bliscy sobie i podobni do siebie sąsiedzi co raz stawali do walk, w których ginęły setki tysięcy ludzi? Odpowiedzią jest Girardowska koncepcja pragnienia mimetycznego. Wystarczy zrozumieć, że braterstwo może być również braterstwem wrogich braci; bliźniaków, których samo podobieństwo rzuca jednych przeciwko drugim. Takich jak Kain, zabójca Abla, i Romulus, morderca Remusa. Tylko taka bliskość, takie braterstwo, takie podobieństwo między Francją a Niemcami może wyjaśnić *la montée aux extrêmes* we wzajemnych relacjach, tłumaczy Girard. Nie sposób nie zgodzić się z taką analizą. Po śmierci Karola Wielkiego jego dwaj wnukowie, Karol Łysy i Ludwik Niemiecki, rozpoczęli bratobójcze wojny, które na kilka wieków naznaczyły historię Europy, w szczególności historię Francji i Niemiec. W tym dwie wojny światowe, które kosztowały życie milionów Niemców i Francuzów. Dlatego kluczowy dla obu społeczeństw był gest pojednania między prezydentem de Gaulle’em a kanclerzem Adenauerem w roku 1963.

Fundamentalny pesymizm francuskiego antropologa nie odnosi się wyłącznie do przeszłości. W *Apokalipsie tu i teraz* zapowiedział na przykład konflikt między Chinami a Stanami Zjednoczonymi¹⁶, który, jak stwierdził, początkowo nie przybierze charakteru militarnego. Mimo wciąż istniejących różnic między obydwoma państwami obecni rywale dziś paradoksalnie są nie do odróżnienia, dlatego konflikt chińsko-amerykański nie będzie zderzeniem cywilizacji, jak na przykład między komunistami a kapitalistami, lecz między rywalizującymi ze sobą wersjami nowoczesnego kapitalizmu. Girard uważa, że „Chińczycy się nie zatrzymają, chcą pokonać Amerykanów; chcą mieć więcej samochodów niż w Ameryce”

15 Romain Rolland, laureat Nagrody Nobla w 1915 r., do dziś budzi mieszane uczucia w społeczeństwie francuskim. W słynnym artykule *Au dessus de la mêlée*, opublikowanym w „Journal de Genève” 22 września 1914 r., skrytykował zarówno Francję, jak i Niemcy za dążenie do wojny.

16 Zaraz po objęciu urzędu prezydenckiego w roku 2017, a więc dwa lata po śmierci Girarda, prezydent Donald Trump nałożył gigantyczne cła na import towarów z Chin, wywołując *de facto* wojnę handlową z Państwem Środka.

(Girard, 2018, s. 93). Pesymizm Girarda dotyczy również samych chrześcijan. Jak napisał Bogumił Strączek,

judaizm i chrześcijaństwo dokonują nowego opisanie archaicznego *sacrum* i mitu. Rozpoczynają tym samym proces powolnego odchodzenia od przemocy i gwałtu, które zostają zastąpione przez ewangeliczne miłosierdzie (Strączek, 2015, s. 93).

A tymczasem sam autor *Apokalipsy tu i teraz* jest przekonany, że

chrześcijanie stopniowo utracili poczucie eschatologii i pozbawili się jej wpływu na bieg zdarzeń. Nie ulega wątpliwości, że od Hiroszimy rozpoczął się proces polegający na tym, że idea apokaliptyczna całkowicie znikła ze świadomości chrześcijańskiej; zachodni chrześcijanie – francuscy katolicy w szczególności – przestali mówić o apokalipsie właśnie wtedy, kiedy abstrakcja wkroczyła w to, co rzeczywiste, albo rzeczywistość stała się adekwatna wobec pojęcia! (Girard, 2018, s. 123).

Inaczej mówiąc, broń atomowa i logika terroru skłoniły René Girarda do nakreślenia paraleli między tekstami apokaliptycznymi (głównie ewangelicznymi) a obecną sytuacją na świecie.

Konkluzja

Być może największą zaletą Girarda jako teoretyka kultury jest stopień, w jakim jego dzieła rzucają światło na kłopotliwe z punktu widzenia człowieka XXI w. pytania: Dlaczego wynikająca z mimetycznego pragnienia przemoc nadal stanowi centralny element funkcjonowania społeczeństw? Dlaczego w trzeciej dekadzie XXI w. pragnienie pokoju pozostaje pobożnym życzeniem, szczególnie w świetle trwającej już ponad rok krwawej wojny w Ukrainie? Czy przyszłość świata nieuchronnie maluje się w czarnych barwach? Scott Cowdell, profesor teologii z Canberry, badacz Girarda, napisał jeszcze za życia autora *Apokalipsy tu i teraz*:

Oto widzimy skutki sekularyzacji, która ma dać początek nowoczesnemu światu. U progu nowoczesności Europejczycy nadal mogą ścigać Żydów i czarownice, aczkolwiek ofiara tych niesprawiedliwie oskarżonych postaci nie przynosi już trwałego pojednania wśród ich prześladowców. W rzeczy samej, teksty o prześladowaniach¹⁷ reprezentują odejście od pokojowej

17 Cowdell mówi o średniowiecznych i wczesnonowoczesnych „tekstach o prześladowaniach” (*persecution texts*), które „pokazują, w jaki sposób wybierano rzeczywiste ofiary prześladowań i jak przejawiał się strach przed ich odmiennością” (Cowdell, 2013, s. 74).

jednomyślności opartej na micie egzystencji, w kierunku trwałej zjadłości i czarno-białego oskarżania, typowego dla dzisiejszego świata, który coraz bardziej staje się niemożliwy do pogodzenia – świata gorzkich wojen domowych, impasu na Bliskim Wschodzie, eskalacji terroryzmu i katastrofy ekologicznej spowodowanej przez współczesną rywalizację mimetyczną, przejawiającą się w niezrównoważonych nawykach konsumpcyjnych. Oto apokaliptyczny wątek z wcześniejszych pism Girarda, który nabrał pełnego wyrazu w *Battling to the End* (Cowdell, 2013, s. 80).

Złowróżbna obserwacja Cowdella, a przede wszystkim pesymistyczna wizja samego Girarda, nie jest zbyt pocieszająca w szczególności dla Europy, która znajduje się w sytuacji zwątpienia, słabości i wzajemnych oskarżeń. Trzeba jednak spojrzeć światu w twarz. Girard przypomina nam z całą mocą, że dotarliśmy do miejsca, w którym możliwe staje się wyginięcie gatunku ludzkiego, jeśli człowiek nie wyrzeknie się przemocy i rywalizacji. Na dodatek upadek religii sprzyja tej niekontrolowanej przemocy, albowiem relacje ludzkie, jak twierdzi Girard, są obecnie oparte na rywalizacji. Dlatego tylko religia może utrzymać społeczeństwo w ryzach, albowiem religia przynosi ludziom spokój i ukojenie. Przemoc, która leżała u podstaw archaicznych religii, nie wytwarza już sacrum, lecz jedynie samą siebie – przemoc. Właśnie tutaj chrześcijaństwo ma nam do powiedzenia coś szczególnego: wyrzec się przemocy to opuścić cykl zemsty i odwetu. Apokalipsa nie jest przemocą Boga, jak przekonują fundamentaliści, ale osiągnięciem skrajności w ludzkiej przemocy. Tylko nowy racjonalizm, który integruje religijny wymiar człowieka, może pomóc nam stawić czoła nowej sytuacji (por. Girard w wywiadzie dla *Contrepoint*, 2015)¹⁸.

Aby uniknąć apokaliptycznego scenariusza przewidywanego przez francuskiego myśliciela, możliwe mi się wydają działania w dwóch kierunkach. Po pierwsze, przywrócenie racjonalności w stosunkach międzynarodowych: określenie naszych, europejskich interesów, nazwanie naszych przeciwników i respektowanie ich, uzgodnienie z nimi zasad gry. Drugi kierunek określiłbym jako powrót do duchowości – oparcie społecznych relacji na poszukiwaniu wspólnego dobra z poszanowaniem różnic. W praktyce jednak trudno oprzeć się wrażeniu, że Europa posiada wszystkie cechy idealnej ofiary: bogata, pożądana, pogardzana, niepewna siebie, nikogo się nie boi, a jednocześnie budzi zawiść. Kozioł ofiarny w czystej postaci.

18 René Girard : « Je serais curieux d'avoir votre âge ». *Un entretien inédit avec René Girard (1923-2015) réalisé en 2008 à l'université de Stanford*. *Contrepoints*, 11.11.2015. Pozyskano z: <https://www.contrepoints.org/2015/11/11/228619-je-serais-curieux-davoir-votre-age-rene-girard#finref-228619-1> (dostęp: 25.01.2023).

Przygnębiający ciąg dalszy dopisała agresja Rosji na Ukrainę. I znów – jakże dobitne potwierdzenie znalazła Girardowska (a właściwie Clausewitzowska) idea wojny obronnej, która w istocie jest czystą agresją napędzającą przemoc. W wywiadzie w grudniu 2022 r. Benoît Chantre tak tłumaczył tło napaści Rosji na Ukrainę:

Współczesna wojna zasadza się na rosnącej instrumentalizacji ofiar, na atakowaniu kogoś w imię rzekomych ofiar, doprowadzając ostatecznie do śmierci niewinnych i prawdziwych ofiar. W wojnie stroną dominującą jest ten, który się broni – ja nie zaatakowałem, ja się tylko bronię przed agresorem. Strategia Putina polega właśnie na rozprawianiu się z tłumem rzekomych prześladowców w imię rzekomych ofiar. Paradoks współczesnej wojny polega na tym, że agresorem jest ten, który chce pokoju, a ofiarą ten, kto pragnie pokoju (Chantre, 2022)¹⁹.

Co mówi narracja Putina? Że Rosja ma moralne i historyczne prawo zaanektować nie tylko Krym, ale i całą Ukrainę – kraj przedstawiany przez propagandę rosyjską jako kraj nazistów i złoczyńców, którzy prześladują rosyjskojęzyczną, prorosyjską mniejszość. Jakże ponuro, wręcz apokaliptycznie, brzmią „życzenia” Putina skierowane 8 maja 2022 r. do ukraińskich weteranów II wojny światowej z okazji dnia zwycięstwa:

Niestety, dziś nazizm ponownie podnosi głowę i próbuje narzucić swój barbarzyński, nieludzki porządek. Naszym świętym obowiązkiem jest zapobiec odwetowi ideologicznych spadkobierców tych, którzy zostali pokonani w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej²⁰.

BIBLIOGRAFIA

- Antosz, M. (2017). Przemoc w państwie demokratycznym. *Wrocławskie Studia Politologiczne*, 23/217.
- Cowdell, S. (2013). *René Girard and Secular Modernity. Christ, Culture, and Crisis*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

19 Rozmowa w studiu radia France Culture: Après l'incident militaire en Pologne : la guerre d'Ukraine à la une des théories de René Girard. Avec Benoît Chantre – Editeur, écrivain. 20.12.2022. Pozyskano z: <https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/signes-des-temps/apres-l-incident-militaire-en-pologne-la-guerre-d-ukraine-a-la-aune-des-theories-de-rene-girard-3482914> (dostęp: 25.01.2023).

20 Oficjalna strona prezydenta Rosji. *Vladimir Putin has sent his Victory Day greetings to Ukrainian veterans of the Great Patriotic War*. 8.5.2022. Pozyskano z: <http://en.kremlin.ru/catalog/countries-UA/events/68365> (dostęp: 25.01.2023).

- Cowdell, S., Fleming, C., Hodge, J. i Moosbrugger, M. (red.). (2016). *René Girard and Raymond Schwager. Correspondence 1974-1991*. New York: Bloomsbury Academic.
- Gielarowski, A. (2016). Człowiek w świetle „kultury przemocy”. Próba porównania koncepcji René Girarda i Emmanuela Lévinasa. *Studia Philosophica Wratislaviensia*, vol. XI, fasc. 3.
- Gielarowski, A. (2021). *O możliwym końcu kultury. Apokaliptyka René Girarda*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie.
- Girard, R. (1978). *Des choses cachées depuis la fondation du monde*. Paris: Bernard Grasset.
- Girard, R. (1987). *Kozioł ofiarny*. Przekł. M. Goszczyńska. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Girard, R. (2010). *Battling to the End. Conversations with Benoît Chantre*. East Lansing: Michigan State University Press.
- Girard, R. (2018). *Apokalipsa tu i teraz*. Rozmawiał Benoît Chantre. Przekł. C. Zalewski. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Hardin, M.E. (2009). Mimetic Theory and Christian Theology in the Twenty-first Century. W: S. Goodhart (red.), *For René Girard. Essays in Friendship and in Truth*. East Lansing: Studies in Violence, Mimesis, and Culture. Michigan State University Press.
- Hughes, D.D. (1991). *Human Sacrifice in Ancient Greece*. London: Routledge.
- Le Bon, G. (2010). *Psychologia tłumu*. Przekł. B. Kaprocki. Warszawa: Hachette Polska.
- Moosbrugger, M. (2019). Historian in Disguise. On Derrida, Durkheim and the Intellectual Ambition of René Girard. *Forum Philosophicum*, vol. 24, no 1.
- Palaver, W. (2003). Mimesis and Scapegoating in the Works of Hobbes, Rousseau, and Kant. *Contagion: Journal of Violence, Mimesis, and Culture*, Volume 10.
- Rolland, R. (1914). Au dessus de la mêlée. *Journal de Genève*, 22.09.
- Romejko, A. (2003). Teoria mimetyczno-ofiarnicza. Wprowadzenie do antropologii René Girarda. *Studia Gdańskie XV–XVI (2002–2003)*, nr 16–16. Gdańskie Seminarium Duchowne, Kuria Metropolitalna Gdańska.
- Schwager, R. (2011). *Avons-nous besoin d'un bouc émissaire? Violence et rédemption dans la Bible. (Brauchen wir einen Sündenbock? Gewalt und Erlösung in den biblischen Schriften)*. Traduit de l'allemand par Eric Haeussler et Jean-Louis Schlegel. Paris: Flammarion/ Association Recherches Mimétiques.
- Siemieniecki, B., Wiśniewska-Nogaj, L. i Kwiatkowska, W. (2020). *Agresja – zjawisko, skutki, zapobieganie. Perspektywa pedagogiki kognitywistycznej, psychoprofilaktyki oraz edukacji moralnej*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Strączek, B. (2015). Podstawowe pojęcia i filozoficzne aspiracje René Girarda. *Kwartalnik Filozoficzny*, tom XLIII, zeszyt 4.

Netografia

- Contrepoints. Le journal libéral de référence en France, wywiad z R. Girardem, 11.11.2015. Pozyskano z: <https://www.contrepoints.org/2015/11/11/228619-je-serais-curieux-davoir-votre-age-rene-girard#fnref-228619-1>
- Encyclopaedia Britannica. Pozyskano z: <https://www.britannica.com/topic/pharmakos>
- First Things, wywiad z R. Girardem, 16.07.2009. Pozyskano z: <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2009/07/christianity-will-be-victorious-but-only-in-defeat>
- France Culture, Après l'incident militaire en Pologne : la guerre d'Ukraine à la une des théories de René Girard. Avec Benoît Chantre – Editeur, écrivain 20.11.2022. Pozyskano z: <https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/signes-des-temps/apres-l-incident-militaire-en-pologne-la-guerre-d-ukraine-a-l-aune-des-theories-de-rene-girard-3482914>
- Le Figaro, wywiad z R. Girardem, 8.11.2007. Pozyskano z: <https://www.lefigaro.fr/livres/2007/11/08/03005-20071108ARTFIG00119-rene-girard-lapocalypse-peut-etre-douce-.php>
- Ronald Reagan Foundation, tekst przemówienia R. Reagana z 9.05.1982. Pozyskano z: <https://www.reaganfoundation.org/ronald-reagan/reagan-quotes-speeches/commencement-address-eureka-college/>
- Strona Prezydenta Rosji, *Greetings to Ukrainian Great Patriotic War veterans* 8.5.2022. Pozyskano z: <http://en.kremlin.ru/catalog/countries/UA/events/68365>

Piotr Ufnal – w latach 1986–2017 dziennikarz Francuskiej Agencji Prasowej. Pisał korespondencje nt. polityki, ekonomii i spraw społecznych w Europie Środkowej. Odpowiedzialny za współpracę AFP z największymi mediami w kilkunastu krajach Europy. Wykładowca akademicki w dziedzinie mediów i komunikacji: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego (2012–2017), Akademia Ignatianum w Krakowie (od 2017). Doktorant na Wydziale Filozoficznym w Akademii Ignatianum. Publikacje: *„Z dala od Wiednia, z dala od Rzymu”. Sztandarowe hasło pierwszej Republiki Czechosłowacji jako motyw przewodni kształtowania relacji z Watykanem w latach 1918–1938*. Rozdział w monografii *Z Psyche na piedestale*. Wydawnictwo Fundacji Dzień dobry! Kolektyw kultury, Świętochłowice 2022. *Działalność czechosłowackiego zespołu The Plastic People of the Universe w latach 1968–1988 i jego „zamach na kulturę”*. Rozdział w monografii *Muzyka jako przedmiot recepcji, refleksji pedagogicznej i badań interdyscyplinarnych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2020.